

## UDIO RUSINA U IZDAVANJU HRVATSKIH GLAGOLJSKIH KNJIGA U XVII STOLJEĆU

Emanuela SGAMBATI, Macerata

Poznata i složena djelatnost na izdavanju hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga, koja se u razdoblju od 1631. godine počela odvijati pod okriljem Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, dio je cjelokupne izdavačke politike koju je Propaganda zamislila i provodila, podupirući misionarske akcije na Balkanu<sup>1</sup>. Toj je djelatnosti bio cilj da Južne Slavene opskrbi knjigama liturgijskog i biblijskog karaktera te spisima dogmatsko-pastoralne naravi, potrebnima za promicanje katolicizma nasuprot dvama religioznim pokretima, protestantizmu s jedne i pravoslavlju s druge strane.

Ovaj je zahtjev već 1621. godine izrazio Franjo Glavinic u pozivu kardinalu Borgheseu. U pismu što ga je spomenuti kardinal pisao Ocu Komesaru Strasseru u Beč, nalazimo ovo: »Il Padre Provinciale Glavinich mi ha conferito la *necessità grande* (potcrtala E. S.) che ci è in quelle parti di riformare gli missali et breviarij in lingua schiava, et insieme discorso del modo con che si potria facilitare l'effettuamento di ciò«<sup>2</sup>. Izdavački program nije mogao a da ne predvidi dva odvojena područja aktivnosti. Prvo se područje odnosilo na tiskanje djela namijenjenih vjerskoj pouci i izobrazbi, a drugo na izdavanje knjiga namijenjenih liturgijskim potrebama. Oba zadatka imala su i različite ciljeve, i oba su na različit način postavljala pro-

<sup>1</sup> Usporediti barem M. Jurić, Pokušaj Zbora za Širenje Vjere god. 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo, *Croatia Sacra* IV, 1934., 143-174; J. Radonić, Štamparije i škole rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku, Posebna izdanja SAN, knj. CXLIX, Beograd 1949.; E. Fermandžin, Listovi o izdanju glagoljskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620-1648, *Starine JAZU* XXIV, Zagreb 1891, 1-40.

<sup>2</sup> Pismo od 12. ožujka 1621. iz Graza, v. E. Fermandžin, op. cit., 2.

blem jezika koji bi trebalo upotrebljavati u jednoj i drugoj seriji izdanja<sup>3</sup>. Vodeći računa o činjenici da Propagandina izdanja neposredno imaju poslužiti ne samo hrvatskim katolicima, nego da se ona neizravno odnose na cijeli slavenski svijet Balkana, izdavači su razvili svijest o tome da knjige za vjersku pouku treba pisati živim i za većinu primalaca razumljivim jezikom. Kriterij koji bi prethodio izboru jezika bio bi kriterij o njegovoj primjenjivosti. S obzirom na liturgijske knjige kriteriji o jeziku podijelili su se u dva različita smjera. Lingvistički i vjerski djelatnici vođeni zahtjevom zabilježenim u svezi s poučnim knjigama, težili su prema jezičnom obliku koji će omogućiti najbolje razumijevanje (a time i najšire sudjelovanje u liturgiji) kod stvarnih i mogućih vjernika. Istodobno se postavljao odlučan zahtjev za autentičnošću teksta. Taj se zahtjev rodio, naravno, u krilu teološkom, i polazio od potrebe da se poruka u prijevodu prenese bez promjene<sup>4</sup>, ali je u sebi uključivao i filološki problem vraćanja tekstova na njihov originalni oblik s tekstološkog i jezikoslovnog gledišta. Razumijevanje ovih dvaju zadataka, koji su se jedni drugima djelomično suprotstavljali, ostvarivalo se postepeno, kako su se naručiocima i izvršiocima Propagandinih izdavačkih planova razjašnjavali teoretski principi i tehničke potanko-  
sti ovoga dvostrukog jezičnog problema.

U tiskanju liturgijskih glagoljskih knjiga Hrvati su se već početkom XVI. stoljeća susreli s problemom jezika, za razliku od onoga što su radili u prethodnom razdoblju kad su se tekstovi pasivno preuzimali iz rukopisne tradicije. Istom Kožičić-Benja bio je u izdanju *Misala* iz 1531. godine dopustio sebi da dira u jezik liturgijskog teksta. On je to radio iz praktičnih razloga, vođen zahtjevom da liturgija bude bliska i razumljiva vjernicima, pa je tako kroatizirao crkvenoslavenski jezik tekstova na koji se oslanjao (usp. *Editio princeps* glagoljskog misala iz 1483), da se katkad – osobito u lekcionaru i u rubrikama – njegov jezik mnogo ne razlikuje (osim nekih arhaičnih fleksivnih osobina) od onovremenog hrvatskog govornog jezika<sup>5</sup>. U isto je vrijeme Kožičić-Benja uvjeren da time postiže autentičnost koja mu se svakako nameće, i da su jezične inovacije koje on ostvaruje povratak na prvobitan slavenski jezik – zapravo, hrvatski je jezik kojim on piše po njegovu mišljenju najbliži općeslavenskoj osnovi – pa time i vraćanje na jezik prvih slaven-

<sup>3</sup> Cf. S. Graciotti, *Il problema della lingua letteraria nella antica letteratura croata*, Ricerche Slavistiche XV, 1967, 150-151.

<sup>4</sup> Spomenimo diskusije koje su se za vrijeme Tridentskog koncila vodile o jeziku Biblije, a osim toga i o jeziku liturgije.

<sup>5</sup> Mišljenje Kožičić-Benja donosi s opširnim komentarom I. Broz, *Crstice iz hrvatske književnosti. Prvo doba: crkvena književnost*, sv. II, Zagreb 1888, 114-119; cf. S. Graciotti, op. cit., 149, *Il problema della lingua letteraria croata e la polemica tra Karaman e Rosa* (dalje ćemo navoditi: *La polemica...*), Ricerche Slavistiche XIII, 1965, 130-131.

skih crkvenih tekstova, dok je jezik hrvatskih glagoljskih knjiga prihvaćen iz nasljeđa, za Kožičića samo pokvarena i miješana varijanta starog (općeg i crkveno-) slavenskog jezika<sup>6</sup>.

Kada se Mrnavić, Glavinić i Levaković u XVII. stoljeću nađu pred zadatkom da odrede jezični oblik Propagandinih liturgijskih izdanja, oni poslu prilaze s pragmatičkog stajališta s kojeg je krenuo i Kožičić-Benja. Zbog toga oni vjeruju da moraju nastaviti put prilagođavanja jezika tako da crkvene knjige učine razumljivima svim slavenskim (a također i mnogim neslavenskim) narodima Balkana. Zbog toga Mrnavić 1626. godine zamišlja osnivanje komisije u kojoj bi bili zastupljeni predstavnici različitih hrvatskih i srpskih govora i koja bi mogla jeziku svetih tekstova osigurati obilježja i ulogu općeg jezika svih Južnih Slavena. O tome Mrnavić iste godine piše u svojim *Avvertimenti*: »La riforma di questi libri è necessario si facci nel paese Illirico da persona che tenga esperienza della lingua universale del paese e dell' idiotismi e differenze particolari, et che habbia non solo libri necessarij ma anco consultori, almeno quattro, cioè uno Dalmatino, uno Croato, uno Bosnese et uno Macedone overo Serviano, quali si lascino governare dal principale, che concordata la riforma habbia poi cura d'assistere alle stampe et alla perfetione delli libri.«<sup>7</sup> U okviru tih pogleda očigledno je da niti jedna misao revizora liturgijskih tekstova nije bila usmjerena i na problem autentičnosti svetih knjiga, na problem o kojem se na latinskom području, u svezi s *Vulgatom*, a također i s liturgijskim latinskim tekstovima, široko raspravljalo na Tridentskom koncilu. Ipak, Mrnavićeve izmišljotine o starom kodeksu *Rapskog psaltira*<sup>8</sup>, koje su Levakovića dovele do kolebanja, pokazuju da je i grupa Hrvata koji su radili u Propagandi na izdanjima hrvatskih knjiga tražila takav liturgijski tekst, koji bi bio i pouzdan, a ne samo lako razumljiv; i pokazuju da se pouzdanost morala temeljiti ne na apriorističkim pričama poput onih koje je izmišljao Kožičić-Benja, već na starini književne i jezične tradicije tekstova. Ovim putem trebalo je tekstovima vratiti čistoću »jezika svetog Jeronima«, i u isto vrijeme utvrditi tekstove tobožnjeg starog svetojeronimskog pri-

<sup>6</sup> O tome vidi istaknutija mjesta u S. Graciotti, *Il problema... 149. Kožičić-Benjino mišljenje neće nas čuditi ako uzmemo u obzir, da nekoliko stoljeća kasnije A. S. Šiškov također ostaje pri tom da što je neki jezik popularniji, to je stariji i bliži svojim izvorima (cf. M. Colucci, *Il pensiero linguistico e critico di A. S. Šiškov, Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi*, urednik R. Picchio, Roma 1972, 259).*

<sup>7</sup> *Avvertimenti del Sig. Giovanni Tonco intorno al stampar di Messali e Breviari Illirici*, v. E. Fermedžin, op. cit., 8.

<sup>8</sup> Da je glagoljski Psaltir Nikole Rabljanina (1222) bio Mrnavićev falsifikat, pokazao je Vatroslav Jagić, *T. Mrnavić als Fälscher des angeblich im Jahre 1222 geschriebenen glagolitschen Psalters*, *Archiv für Slavische Philologie* XXXIII, 1912, 111 sl.

jevoda *Svetog pisma*. Ali na temelju koje tekstološke tradicije odrediti iskonski vid prijevoda? Spomenuti Hrvati nisu sumnjali u to da je hrvatskoglagoljska tradicija zapravo jeronimsko nasljeđe. U praktičnoj provedbi pak Levaković je izabrao, s određenim kolebanjima, već prije prvog izdanja *Misla* iz 1631. godine staroslavenski jezik rusinske redakcije<sup>9</sup>, i to pod utjecajem ukrajinskih unijata akreditiranih u Rimu. U dokumentima onoga vremena zabilježena je djelatnost mnogih ukrajinskih unijata na izdavanjima glagoljskih knjiga u Rimu: bili su to u Levakovićevu vrijeme Vasylij Novak, Filipp Borovyk, Josafat Isakovyč i na kraju biskup Metodij Terlec'kyj, za Ivana Paštrića Cyprian Žochovs'kyj<sup>10</sup>, uz Karamana u XVIII. stoljeću Inocentij Piechovyč, Maksimilijan Zavadz'kyj i drugi<sup>11</sup>. No nas ovdje zanima ključni trenutak te djelatnosti: Levakovićevu napuštanje hrvatskog jezičnog oblika i prihvaćanje rusinskoga. Mnogo se pisalo o utjecaju Terleckoga na Levakovića<sup>12</sup>. Sigurno znamo da je taj utjecaj postojao u radu oko *Brevijara* iz 1648. godine. Zapravo je 1643. godine Propaganda povjerila Terleckomu zadatak ocjenjivanja i odobravanja teksta »ilirskog« *Brevijara* — što ga je bio pripremio Levaković — i da ga usporedi s *Vulgatom*<sup>13</sup>. Prije

<sup>9</sup> »Rutenskim« (kod nas »rusinskim«) jezikom zvao se — i zove se ovdje — zajedničkim imenom jezik Ukrajinaca i Bjelorusa u XVI, XVII. i XVIII. stoljeću. Tako treba ovdje razumjeti i izvedenice Rusini, pa Rusinija (za tal. Ruteni, Rutenia). Poljaci i danas ruski jezik zovu *rosyjski* a jezik Bjelorusa i Ukrajinaca zovu *ruski* (a njihove zemlje *Rus*, i to *Rus' Biata* za Bjelorusiju i *Rus Czerwona* za Ukrajinu, koja leži na jugu, dok se Bjelorusija nalazi na sjeveru; vidi i kod nas nazive za Bijelu Hrvatsku i Crvenu Hrvatsku). Cf. В. И. Ягич, *История славянской филологии*, СПб, 1910, 38–39, i J. Hamm, *Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima*, Slovo 21, Zagreb 1971, 213–222. Jagić označava »rutenizme« još u dva Levakovićeva djela, *Nauk Karstjanski*, 1628 i *Azbukividnjak slovinski*, 1629. Taj je proces još vidljiviji u kasnijim djelima, posebno u izdanjima hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga što ih je Levaković pripremao, i koje idu od *Misala*, tiskanog 1631, do *Brevijara*, tiskanog istom 1648, a pripremljenog već 1635. O Levakovićevu životu i djelatnosti pored citiranih autora vidi: M. Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*, Prag — Heidelberg 1927, 108; I. Broz, *Crtice ...* 120–123.

<sup>10</sup> I. Golub, *Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga*, Slovo 21, Zagreb 1971, 385–386.

<sup>11</sup> Cf. J. S. Assemani, *Kalendarie Ecclesiae Universae ... IV, Romae*, 435 i M. Japundžić, *Matteo Karaman (1700–1771) arcivescovo di Zara*, Roma 1961, 52, 58. Svi spomenuti unijati, izuzevši Novaka, Terleckog i Piechovyča, bili su učenici rimskog Collegio Greco. Vidi o tome vijesti u D. Blažejovskij, *Ucrainian and Bielorussian Students at the Pontifical Greek College of Rome (1576–1976)*, u *Analecta O.S.B.M.*, 1979, 143–192; i Z. N. Tsirpalis, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιον τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς τῶν (1376–1700), θεσσαλονίκη*, 1980 (cfr. indeks imena).

<sup>12</sup> Cf. И. В. Ягич, *История славянской филологии*, 38–39; M. Japundžić, *op. cit.*, 101; J. Hamm, *op. cit.*, 216–217.

<sup>13</sup> Vidi u *Acta S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, I: 1622–1667., red. A. G. Welykyj, Romae, 1935, dokument kojim Propaganda

toga datuma on je bio u Rimu u posjeti »ad limina« 1629. godine u ime metropolite Veljamina Ruskog a u svezi s misijom među pravoslavnim Srbima (Vlasima, Uskocima) u Vojnoj Krajini u Hrvatskoj<sup>14</sup>. Drugi su problemi onda bili na dnevnom redu, ali, iako ništa ne dokazuje, ništa i ne isključuje da se Terlec'kyj također zanimao za glagoljske edicije. Uz to znamo da su na tom području u Rimu bili tridesetih godina djelatni Borovyk i Isakovyč<sup>15</sup>, pa prvenstveno njima, uz Levakovića, treba pripisati »ispravljanje« teksta *Brevijara* koje je kasnije 1643. godine Terlec'kyj preispitao u suštini samo s obzirom na sličnost prema *Vulgati*. Drugi Rusini, dakle, mora da su podržavali napredovanje rusificiranja pređašnjih Levakovićevih izdanja, kao što su *Azbukividnjak* iz 1629. i *Misal* iz 1631. godine. Dokumenti dopuštaju da se identificira najmanje jedan od njih, do danas neadekvatno osvijetljen, s obzirom na ovaj aspekt, i to »otac Nikola« (kako ga inače zovu svi izvori) Novak, prokurator ukrajinske unijatske crkve u Rimu od 1626. pa sve do svoje smrti 1633. godine<sup>16</sup>. Jedan Propagandin dopis od 13. kolovoza 1626. pokazuje da je njemu, zajedno s Pietrom Arcudijem i Ivanom Tomkom Mrnavićem, bilo povjereno ispitivanje nekih nedosljednosti u latinskoj i slavenskoj liturgiji<sup>17</sup>. Iduće je godine, 5. lipnja, Novak bio pozvan

1. rujna 1643. povjerava Terleckomu spomenutu dužnost i pozitivno svjedočanstvo, koje je od 28. istog mjeseca (str. 199) Terlecki izdao. On se nije samo bavio uspoređivanjem potankosti u tekstu prema *Vulgati*, već je također, kako sam kaže (Arch. S.C., Miscell. varie, t. XVI, f. 328) zamijenio i neke narodne izraze crkvenoslavenskima (cf. J. Radonić, *Štamparije...*, 65).

<sup>14</sup> Vidi J. Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII et XVIII*, vol. I, Zagreb 1926, 23, 36-37, 56-57, (60-61, 62), 65, (79); (E. F. Šmurlo), *Rossia i Italija*, IV, Lenjingrad 1927, 164; *Monumenta Ucrainae Historica*. II: 1624-1648, red. A. Šeptyckyj, Romae 1965, 79-80, 84-85, 89-91, 112-113 (dokumenti iz 1629); J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslavenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950, 62-66.

<sup>15</sup> Obojica su bili studenti u Collegio Greco u Rimu od 1633. do 1638. Isakovyč je otišao iz Rima 1640, Borovyk je postao prokurator Unijatske ukrajinske crkve pri Svetoj stolici i ostao je u Rimu do smrti (oko 1651); usp. osim vijesti sadržanih u dva citirana djela Blažejovskog i Tsrpanlisa, još i vijesti koje se nalaze u *Acta S.C. de Propaganda Fide...*, I, 160, 175 i dokumenti o njima koji su objavljeni u *Monumenta Ucrainae Historica*, II, cit., 226-227, 246-247, 275, 278-280, 282, 283, 285-286, 299, 318-319, 341-342. Obojica su zakletvom obećali poslušnost Propagandi, vjerojatno 1637. godine, kako se prethodno pisalo u obavještenju od 3. travnja 1637. (*Acta...* I, 160); o aktivnosti ove dvojice Rusina koji su pregledavali *Brevijar* pripremljen još 1633. usp. J. Radonić, *Štamparije...*, 56.

<sup>16</sup> Cf. A. G. Welykyj, *Primus Procurator Negotiorum Ecclesiae Ruthenae in Urbe: P. Nicolaus Nowak, 1626-1633*, *Analecta OSBM*, ser. II, sec. II, vol. I, fasc. I, 62-78; u *Acta...*, I, 40. Dokumenti o njima mogu se vidjeti u op. cit., 40, 43, 44, 45, 53, 54, 59-61 i u *Monumenta...*, II, 53-56, 57, 70-72, 93, 96.

<sup>17</sup> U *Acta...*, I, 44. Novakova je ocjena bila da se dvije liturgije doslovno slažu, ali nije sadržavala razmatranje o jeziku: cf. *Litterae Basilianorum in terris Ucrainae et Bjelarusiae*, vol. I: 1601-1730, red. A. S. Welykyj, Romae 1979, 11-12.

da s Dubrovčaninom Petrom Benešom<sup>18</sup> sudjeluje u prvoj maloj komisiji za reviziju i štampu slavenskih liturgijskih knjiga, a 17. prosinca iduće godine Novak je član jedne srodne komisije zajedno s Mrnavićem i Levakovićem<sup>19</sup>. Tako se, eto, prepoznaje prvi Levakovićev službeni suradnik, ali također i njegov prvi protivnik. Doista, navedeno saopćenje od 17. prosinca 1627. godine izvještava da je Novak na ovom sastanku zagovarao nužnost upotrebe ćiriličkih pismenâ u knjigama liturgijskog karaktera, nasuprot Mrnaviću i Levakoviću koji su branili tradicionalnu glagoljicu. Svakako, između 1626. i 1627. godine u Propagandi se ostvaruje potpun preokret u shvaćanjima o jeziku rimskih liturgijskih izdanja. Mrnavić 1626. godine predlaže komisiju Južnih Slavena koja bi realizirala »opći« jezik u njihovu prostoru (usp. gore). Već 1627. djeluje komisija u kojoj je prisutan i jedan Ukrajinac koji od prvog trenutka problem liturgijskih knjiga vidi s gledišta potrebã cijelog slavenskog svijeta, polazeći od dijela koji je u tom svijetu najznatniji: od »Rutenije« i Moskovije.

Ovdje se pred istraživača postavlja prvo pitane s obzirom na neočekivani Levakovićev izbor »rusinskoga ruha« za liturgijske knjige: kako je bilo moguće da su se Hrvati, toliko skloni tezi o slavenskoj autohtoniji na Balkanu – a ujedno i o tobožnjem slavenstvu svetoga Jeronima i tezi o autohtoniji hrvatske glagoljske liturgije – pa i hrvatske katoličke crkve – vezanoj još jedanput s Jeronimovom osobom, mogli odreći takve slavne baštine tradicijã, otuđujući se od nje u korist nekih »neoteri« Rusina, koji su tek bili ušli u okrilje kršćanstva? Poznata je raširenost legende o svetom Jeronimu na hrvatskom području, legende u kojoj se svecu pripisivalo dalmatinsko podrijetlo, i kojemu se iznad svega pripisivalo stvaranje glagoljskih slova i prijevoda *Svetog pisma*. Takva je legenda bila toliko živa u Dalmaciji već u XIII. stoljeću da se odražava u pismu kojim Inocent IV 29. ožujka 1248. godine dopušta senjskom biskupu da se služi slavenskim bogoslužjem: »Porrecta nobis tua petitio ccntinebat, quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis.«<sup>20</sup> A ta legenda uživa povjerenje i u izvjesnim neslavenskim crkvenim ambijentima još u XVI. stoljeću<sup>21</sup>, iako se o njoj papinstvo uvijek izražavalo s oprezom, a indirektno je otklonje-

<sup>18</sup> Vijesti o Petru Beneši (†1642) vidi kod S. M. Cerva, *Bibliotheca Ragusina*, curavit S. Krasić, tom. IV, Zagrabiae 1980, 14–16.

<sup>19</sup> Za dva datuma koji se odnose na Novaka vidi *Acta...* I, 54, 59–61.

<sup>20</sup> Cf. L. Jelić, *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XII ad XIX saeculum*, Veglæ 1906, 9.

<sup>21</sup> Na sastanku od 1. ožujka 1546. na Tridentinskom koncilu biskup iz Feltre Tommaso Campeggi zastupao je upotrebu narodnog jezika u svetim knjigama oslanjajući se na slavensku liturgiju sv. Jeronima, koju je crkva dopustila slavenskom kleru, cf. *Concilium Tridentinum* (ed. S. Merkle), Friburgi Brisgoviae 1901, 503.

na samo u pismu Inocenta X. od 1. listopada 1648, gdje se govori o knjigama »characteres S. Hieronymi *vulgo nuncupato* (potcrtala E. S.) conscriptos«<sup>22</sup>. Ali u historiografiji i učenju književnosti u XVI. stoljeću mišljenje, po kojem je sv. Jeronim preveo za Slavene *Bibliju* i izumio glagoljska slova može se poduprijeti autoritetom najglasovitijih znanstvenika onoga vremena, kao što su bili Biondo Flavio, Dubravius, Veleslavín, Hosius, Angelo Rocca, G. Postellus, Adam Bohorič i mnogi drugi, da i ne govorimo o Hrvatima kao što su M. Marulić, F. Vrančić, A. Komulović<sup>23</sup>. Bilo je, dakle, mnogo razloga da se ova uvjerenja zadrže, a Hrvati koji su u XVII. st. radili pri Propagandi (Glavinić, Levaković i Mrnavić) u to su vjerovali<sup>24</sup> ili barem pokazivali da vjeruju. Legenda je bez sumnje imala za Hrvate važnu legitimističku ulogu na političkom i na crkvenom planu. Ponovimo dakle: Kako je bilo moguće da se Hrvati odreknu vlastite tradicije i da prihvate rusinsku nauku? Na ovo pitanje neizravno odgovara Levaković kada daje na znanje da nije prihvatio rusinsku redakciju svojevoljno već da ju je prihvatio zbog više odluke. O tome svjedoče njegove riječi: »Az sotvorih *jako poveljeno mi bist* (potcrtala E. S.) a udobnêje bêše mnê obćim jazikom našim pisati«. <sup>25</sup> Zapravo, liturgijski tekstovi koji su se predlagali za tiskanje povjeravali su se reviziji specijalne komisije, a u toj su komisiji od 1627. godine, kako smo vidjeli, većom prodornošću iznosili svoja mišljenja ukrajinski unijati.

To znači da su crkvene vlasti bile uvjerenije u razloge koje su ovi iznosili u korist »rutenskog« tipa crkvenoslavenskog jezika, nego u razloge Hrvata u korist svoga tipa. Koji su bili razlozi za to? Neki su od njih morali biti »znanstvenog« karaktera i odnositi se na znatniju ispravnost staroslavenskog u rusinskoj redakciji nasuprot »iskvarenom« tipu hrvatskih glagoljskih tekstova. Ali ovi se razlozi ne pojavljuju ni u mišljenjima stručnjaka ni u crkvenim dokumentima Levakovićeve doba, nego se iskazuju u drugoj polovici stoljeća u Paštrićevim spisima i razvijaju se u naširoko postavljanim teorijama koje su hrvatski podupiratelji staroslavenskog razvijali u XVIII. stoljeću od Karamana do Sovića. Razlozi, koji su se postavljali u središte

<sup>22</sup> Navedeno citiramo po A. Cronia, *L'enigma del glagolismo in Dalmazia dalle origini all' epoca presente*, Zara 1922, 105.

<sup>23</sup> Cf. И. В. Ягич, *История славянской филологии*, 8, 16, 20; i S. Graciotti, *La polemica...* 150-152.

<sup>24</sup> U pismu Propagandi 11. siječnja 1626. otac Franjo Glavinić potvrđuje da je glagoljsko pismo »inventato da S. Girolamo« i stavlja kao zahtjev da »parlare di S. Girolamo... non si butti via« u liturgijskim knjigama (usp. E. Fermeđžin, op. cit., 10-11).

<sup>25</sup> Izjava se nalazi u uvodu Brevijara iz 1648, a također je navodi Jagić i interpretira kao dokaz da Levaković nije radio prema osobnom izboru, već po naredbi Propagande (cf. Jagić, op. cit., 39).

pažnje u prvoj polovici XVII. stoljeća u okviru Propagande i kod osoba koje su oko nje radile, bili su više političkog karaktera i odnosili su se na veću sposobnost ove ili one jezikoslovne formule prema zadacima koje su, za liturgiju i evangelizaciju, poduzimali kuratori rimskih izdanja slavenskih knjiga. Zaokupljenost izborom jednog jezika koji bi bio općeshvatljiv i prihvatljiv na slavenskom prostoru bila je vidljiva već u prvoj balkanocentričnoj fazi (1626) djelatnosti Propagande, u mišljenjima Glavinica, Mrnavića i crkvenih dostojanstvenika o »najuobičajnijem« (*più comune*) i »najopćijem« (*più universale*) slavenskom jeziku koji bi trebalo da se prihvati za sve balkanske narode.<sup>26</sup> Ista zaokupljenost nekim »univerzalnim« jezikom, sve više usmjerena od 1627. prema »Ruteniji« i Rusiji, odredila je izbor rusinske redakcije kao najboljeg sredstva za širenje Propagandinih izdanja, a time i za uspjeh njezine apostolske aktivnosti u cijelom prostranom slavenskom svijetu počevši već od onoga na sjeveru i sjeveroistoku.

Već se u diskusiji, koju smo istakli, između Novaka, uz čije je mišljenje pristajao i sekretar Ingoli, i Mrnavića i Levakovića, prvenstvo ćirilice temeljilo na činjenici da se njome služe pravoslavni Slaveni i da u sporovima takve vrste »*respiciendum esse ad id, quod Ecclesiae et saluti animarum utilius est*«<sup>27</sup>. S druge se strane od stvaranja nove Kongregacije Rusini predstavljaju i bivaju predstavljeni kao narod koji zbog svog obreda i *zbog svog jezika* može lakše od bilo kojeg drugog naroda privesti sve istočne Slavene crkvenom jedinstvu. Ovi (Rusini, Moskovljani, Vlasi, Moldavljani – tada još Slaveni po književnom jeziku – Srbi, Bugari), piše metropolit J. Veljamin Ruts'kyj kardinalu Perfektu Propagande 1622. godine: »... per nessuno mezzo nel rito Romano con tanta facilità possono tradursi alla santa fede, come per li Ruteni uniti: affinché nel medesimo rito greco, usano il medesimo linguaggio, medesimi libri, e sacre ceremonie medesime a tutti li Ruteni...«<sup>28</sup>. Isto mišljenje ponavlja Ruts'kyj u *Relatio de Moscovia* na latinskom jeziku poslanoj Propagandi 1624. godine<sup>29</sup> i uključenoj u govoru sekretara Ingolija 4. lipnja 1629. godine: »Il negotio de

<sup>26</sup> Usp. S. Graciotti, *Il problema...* 128-129, 141, i *La polemica...* 124. sl. Kategorija »lingua communior«, svojom prirodom ili namjenom, uvijek je prisutna u Dalmaciji u XVI i XVII stoljeću u diskusijama o književnom jeziku uopće, a posebice o narodnom, bilo da se ovaj shvaća prema jednodijalekatskom ili prema međudijalekatskom modelu (usp. još *Il problema...*, *passim*).

<sup>27</sup> U *Acta...* I, 59-61 (citat je na str. 61).

<sup>28</sup> U E. Šmurlo, *Rimska kurija na ruskom pravoslavnom vostoce v 1609-1654. godach*, Prag 1928, *Dodatak*, 25.

<sup>29</sup> »Spes conversionis Moscovitarum, humano modo loquendo, non videtur posse esse alia, quam per Rutenos, qui inter se eundem ritum habent, et linguam qua utuntur in sacris, et vulgarem in loquendo ... communem...« (op. cit., *Dodatak*, 27).



sinodi Ruteni si come è importantissimo per le conseguenze che può trahere seco dell' acquisto di centinaia di migliaia d'anime, e della dismembratione di tutte le Russie, e forse d'altre provincie della lingua illirica dal patriarcato di Constantino-poli...<sup>30</sup> Uostalom, čitava aktivnost jednog drugog Propagandinog gojenca, Jurja Križanića, težila je, kako u ideološkim djelima, tako i u onima lingvističkogramatičkim, prema »idealu jedinstva«<sup>31</sup> ili ujedinjenja, dakle prema političkom idealu koji je bio vrhunac svih Propagandinih inicijativa. Jedinstvo je slavenskih jezika jedna iz teorijsko-praktičkih pretpostavki prema kojoj su se rukovodile Propagandine akcije i čije su kritičko određivanje Rusini nadasve naučili u okviru široke vizije slavenskih problema koja je postojala u Rimu. Radi se o jedinstvu književnog jezika (*lingua literalis*), to znači crkvenoslavenskog, koje u sebi opet odražava jedinstvo narodnih govornih jezika, za koje se smatralo da su dijalektalne varijante jednog, teorijski istog, živog jezika. U historiografiji i u lingvističkim spisima Zapada, teorija o jedinstvenom slavenskom jeziku, povezana s teorijom o zajedničkom podrijetlu Slavena, najraširenija je u XVI. stoljeću od Paola Giovija (1525) i Vinka Pribojevića (1525) do Conrada Gessnera (1555), Stanislava Hosiusa (1558), Budinića, Bohorića i svih leksikografa – kao što su bili Galenius, Megiser, Faust Vrančić – koji se služe jedinstvenom slavenskom jezičnom varijantom, do Mavra Orbinija i mnogih drugih<sup>32</sup>. Ali toj teoriji u XVII. stoljeću odani su i mnogi hrvatski poznavaoi i štovaoci vlastite književnosti na narodnom jeziku, a istom su mitu kasnije posvećivali svoje panegirike: Sebastian Slade-Dolci (*De Illyricae linguae vetustate et amplitudine*, 1754) i zapravo u XIX. stoljeću Appendini (*De praestantia et vetustate linguae illyricae*, 1806). Ove su ideje bile opće i u okviru Propagande i s njim su u Rimu poslije ujedinjenja došli u dodir ukrajinski unijati. Uostalom, ove ideje nisu bile potpuno tuđe kulturnoj tradiciji pravoslavnih Slavena. Tako kod ruskog Kronografa iz 1512. godine čitamo: »Kon'stantin' Filosof' i brat ego Mefodie preložiša svjatyja knigi ot' Grečeskago jazyka na sloven'sky, Bolgare že i Slovene, i Serby i Arbanasy, i Basane, i Rusy – vo vsëech tëch' edin' jazyk (potcrtala E. S.).«<sup>33</sup> Naravno, u Rimu je svijest

<sup>30</sup> U op. cit., Dodatak, 50.

<sup>31</sup> Izraz je T. Eekmanov (Grammatičeskij i leksičeskij sostav jazyka Jurija Križanića, Dutch Contributions to the Fifth International Congress of Slavistics, Sofija 1963, the Hague 1963, 74).

<sup>32</sup> Cf. I. V. Jagić, op. cit., 15 sl.; S. Graciotti, Il pensiero del polacco Hosius (1558) sull' uso liturgico del volgare slavo, u Studi in onore di Arturo Cronia, Padova 1967, 224 sl.; G. Brogi Bercoff, Il Pribevo e Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini, u Ricerche Slavistiche XXII – XXIII, 1975–1976, 137–154.

<sup>33</sup> П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, I, Ленинград, 1930, 172.

o jedinstvu sebi pribavila mnogo širi poredbeni vidokrug, a i kritičke ili pseudokritičke sudove još motiviranije.

U isto se vrijeme mijenja u Rimu, djelatnošću unijata, procjena o privilegiranom položaju hrvatskog jezika u porodici slavenskih jezika, i to u korist rusinskog jezika. U Dalmaciji XVI. stoljeća vladalo je opće uvjerenje da je hrvatski – slavenski jezik *par excellence*, kako s obzirom na svoju starinu, tako i s obzirom na svoju ljepotu. Mislilo se da su, kao što svi slavenski narodi potječu od »ilirskih« Slavena, isto tako i svi slavenski jezici upravo na hrvatskom području imali svoju kolijevku. Tako Vinko Pribojević u djelu *De origine successibusque slavorum* (1525) piše bez okolišanja da čak Moskovljani *Dalmatarum sermone (quemadmodum ego ipse expertus sum) utuntur*<sup>34</sup>. Na ruskom području nije nedostajalo potpuno suprotnih mišljenja, to jest da svi Slaveni govore ruski. Godine 1437. Simeon iz Suzdalja tvrdio je da su katolički Slaveni »po jeziku Rusi, a vjerom Latini«<sup>35</sup>. Nema sumnje da se naziv »ruski« ovdje, kao »dalmatinski« gore, mogao uzeti antonomastički – iz uvjerenja o jedinstvu slavenskog jezika – naprosto kao »slavenski«. Ali je moguće na ruskom području, i u razdoblju koje prethodi dolasku Rusina unijata u Rim, pronaći izolirane, embrionalne, no zato značajne potvrde o duhovnom prethodništvu Rusa pred svim slavenskim narodima. U jednom odlomku nepoznatog pisca, kojeg je naveo Jagić i koji se pripisuje XVI. stoljeću, posvema se izravno potvrđuje isključiva vjernost Rusa ne samo »grčkoj« vjeri, već također ćirilometodskom nasljeđu, u području »slavenskih pismenâ«: »... i prijaša serby, sloviane i bolgary pismena grčeskye, daže i volosi; a čehove, mozovljane (moravljane? E. S.), podgorjane, poljane pismena i vĕru ot rimljan'; a rusia daže i do nyne deržat' pismena slovenskaja a vĕra u nich' edina grčeska, jakože i sperva predana vsĕm slovjanom«<sup>36</sup>. Prema navedenom odlomku Rusi bi bili jedini koji su sačuvali slavenska pismena (a tako i slavenski književni jezik), za razliku od drugih Slavena, čak i za razliku od balkanskih pravoslavaca. Da li se ovdje radi o dokazu zrele kritičke svijesti u »ruskoj« kulturi šesnaestog a poslije i sedamnaestog stoljeća ili se tu zapravo radi o *preformuliranju*, dakle za filologa ne specifičnom i ne značajnom, takvog oblika »ruskog« patriotizma, koji je već postojao na drugim i još delikatnijim područjima, kao na primjer u teoriji o Moskvi kao trećem Rimu? U svakom slučaju nema tragova po kojima bi ovaj zagubljeni iskaz nepoznatog pisca imao nekog odjeka. Na kulturnom obzoru

<sup>34</sup> *De origine successibusque Slavorum*, priredio G. Novak, Zagrabiae 1951, 69.

<sup>35</sup> J. Broz, *Crtice...* 35; citirano po S. Gracioti, *La polemica...* 134.

<sup>36</sup> И. В. Ягич, *Разсуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке*, Санкт-Петербург, 1895, 409.

Istočnih Slavena nedostajale su poredbene točke kojima bi se uspostavilo prethodništvo bilo kojega naroda ili jezika. Isto tako ni Rusini, koji su dolazili u Rim, nisu imali, čini se, svijesti o nekoj izvrsnosti ne samo svojega razgovornog jezika (prema ostalim slavenskim narodnim jezicima), nego i svoje crkvenoslavenske redakcije u odnosu prema ostalim redakcijama. Prihvatanje rusinske redakcije crkvenoslavenskog jezika zahtijevalo se u rimskim izdanjima iz funkcionalnih i političkih razloga. Samo buduće će činjenično stanje olakšavati razvitak teorija koje će opet potvrđivati činjenice same; i još jednom – pogodno područje za rađanje ovih teorija, kako ćemo vidjeti, bio je upravo Rim.

Rekli smo već da su, uz političke razloge, postojali i drugi – suštinski – razlozi koji su u Rimu uzrokovali prevladavanje rusinske redakcije staroslavenskog jezika nad hrvatskom. Prvi je razlog krivo uvjerenje o većoj »mjerodavnosti«<sup>37</sup> Ukrajinaca u usporedbi s Hrvatima koji su u Rimu radili na polju crkvenoslavenskog jezika. Zapravo, uzalud bismo u Hrvatskoj tražili, kroz cijelo XVI. stoljeće sve do Levakovića, tragove posebnih studija o hrvatskoglagoljskom ili crkvenoslavenskom jeziku uopće. Od XVI. stoljeća sastavljaju se rječnici »ilirskog«<sup>38</sup> jezika (usp. Vrančićev) i, kasnije, gramatike »ilirskog«<sup>38</sup> jezika (usp. Kašićevu); ali tu se isključivo radi o hrvatskom narodnom, a ne o crkvenoslavenskom jeziku. Hrvatski književni jezik zasnovan je u to vrijeme na narodnom jeziku, pa su se pisci za nj odlučivali, i to u prvo vrijeme za čakavsko narječje Dalmacije, a potom za štokavsko Dubrovnika i Bosne, koje su »znanstvenici«<sup>38</sup> onoga vremena uspoređivali, zbog čistoće i bogatstva, s toskanskim narječjem talijanskog jezika. Neka se usporede mišljenja Fausta Vrančića, Mavra Orbinija, Bartola Kašića (koji ponajprije daje prednost čakavštini a onda bosanskoj štokavštini) i napokon Mikalje i drugih<sup>37</sup>. U stvarnosti, gramatike i rječnici ne rade drugo doli što u teorijskoj dimenziji potvrđuju cvat književnosti na narodnom jeziku u Dubrovniku i u Dalmaciji od XVI. stoljeća nadalje. S druge je strane staroslavenski hrvatske redakcije za te iste Hrvate bio *mrtav* jezik koji se pasivno prenosio preko liturgijskih tekstova kojima je služio, a ne *plodan*, osim kada je prestajao da bude vjieran samomu sebi, kada se približavao obliku hrvatskoga narodnog jezika [usp. djelatnost Kožičića-Benje ne samo s obzirom na izdanje *Misala* nego također s obzirom na priređivanje »originalnih«<sup>38</sup> djela kao što su bila *Žitija rimskih arhijerejov i cesarov* (1531)]. U svakom je slučaju crkvenoslavenski jezik bio kao umjetno zamrznut u jednoj izoliranoj zoni Hrvatske i nije dao niti jedan novi književni plod, ograničavajući svoju funkciju na pasivni prevodilački prihvatač pretežno religioznih djela sa Zapada. Kada Jagić<sup>38</sup> i drugi govore o Levakovićevu neznanju i o neznanju

<sup>37</sup> Navedimo još jedanput: S. Gracioti, Il problema... 125. i sl.

<sup>38</sup> История славянской филологии, 37-38.

drugih Hrvata glede staroslavenskog jezika, onda oni govore posve točno, ali s jednom greškom: jer ne uključuju ovo neznanje u općekulturnu situaciju zbog koje se u Hrvatskoj crkvenoslavenski jezik već stoljećima osjećao kao jezik koji nije pripadao živoj književnoj tradiciji.

Nasuprot odsutnosti neke naročite znanstvene svijesti kod hrvatskih katolika o crkvenoslavenskom jeziku, moglo se lako afirmirati rusinsko zauzimanje gledišta u korist rusinske redakcije staroslavenskog jezika. Za Rusine – jednako za unijate kao i za one koji to nisu bili – crkvenoslavenski je jezik – sa svim stupnjevima kontaminacija s narodnim jezikom, s kojim se upotrebljavao – još uvijek bio književni jezik, i zbog toga živi jezik koji se s jedne strane bez prekida prepravljao prema dalekim ćirilometodskim izvorima, dok je s druge strane kao sredstvo međusobne komunikacije bio predmetom stalne brige suvremenika<sup>39</sup>. Tradicija je gramatičkih studija u Rusiji stara i bogata, kako to pokazuje zbirka koju je od gramatičkih rukopisnih spisa sastavio Jagić u svom djelu navedenom u bilj. 36. Ovi se spisi pojavljuju od XV. st. kroz cijelo XVI. stoljeće temeljeći se u početku na grčkom modelu, da bi se kasnije okrenuli latinskim uzorima. To su bile gramatike crkvenoslavenskog jezika, kao što su bile crkvenoslavenske gramatike one koje su se pojavljivale na »rutenskom« podružju između Lavova i Vilna od kraja XVI. do početka XVII. stoljeća: gramatika ostoške škole (Vilno 1586), *Adelfotes* (1591), gramatika i »bukvar« Zizanijev (oboje 1596) i na kraju gramatika Meletija Smotrickoga (1619), koju slijedi jedna anonimna iz 1621. godine<sup>40</sup>. Gramatikama su se pridruživali rječnici crkvenoslavenskog jezika s prijevodima na narodni rusinski jezik od Zizanija (1596) do Pamve Berinde (1627)<sup>41</sup>. Da pravo kažemo, koliko god mi tražili u namjernim ili slučajnim

<sup>39</sup> Privrženost crkvenoslavenskom bila je posebno snažna među Unijatima. »les Ruthènes uniates furent plus fidèles au slavon que les orthodoxes« (A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthènes*, Lille 1938, 111). U jednoj bilješci sekretara Ingolija u kolovozu 1647. navodi se među zahtjevima kod »P. Philippo Ruteno« o stvarima koje treba zabraniti, ovo: »... Chathechismum Romanum in linguam Ruthenam translatum populū ibique a Parochis docere inhibeat Metropolita. Pontificale, Missalia aliique libri bene revisi et correcti typis mandentur...« (Cf. *Litterae Basilianorum...* I, 52): to je jedan od brojnih znakova »vjernosti« unijata crkvenoslavenskom koji je od strane pravoslavaca u didaktično-nabožnim djelima često bio napušten.

<sup>40</sup> Evo preciznih bibliografskih podataka: *Gramatyka sloven'ska jazyka*, Vil'no 1586; *Adelfotis*. Grammatika dobroglagolivago ellinoslovenskago jazyka, soveršennago iskustva osmi častej slova. Po nakazanniju mnogoimenitomu Ro(s)ijskomu rodu, Lvov 1591; *Gramatika Slovenska s' veršennago iskustva osmi častij slova i inych nuždnych*, Lavrentija Zizanija, Vil'no 1596; *Nauka ku čitanju i razuměnju pisma slovenskogo...*, Lavrentija Zizanija 1596; *Gramatiki Slavenskija pravilnoe sintagma*, Meletija Smotryckog, Ev'e blizu Vil'na 1619; *Gramatika albo složenie pis'men chotjaščimsja učiti Slaven'skogo jazyka*, mnogolětnym otročatam, Vil'no 1621. Cf. M. Voznjak, *Geschichte der Ukrainischen Literatur*. Band II: 16 bis 18 Jahrhundert. I Teil, Giessen 1975, 60-61, 89-90, 92-93; A. Martel, *La langue...*, 80-83.

<sup>41</sup> Odn.: *Leksis, sirěč' rečenija v' krat'cě s'bran'ny i iz slovenskago jazyka na prostyj*

istočnoslavenskim spisima (ukrajinskima i drugima, prije i za vrijeme djelovanja rimskih unijata) o književnom jeziku, nikada se ne susrećemo s eksplicitnom zaštitom prvenstva rusinske redakcije staroslavenskog jezika, ili rusinskog jezika *tout court* prema ostalim slavenskim jezicima. Jedino što nalazimo jesu apologije crkvenoslavenskog jezika kao ona Ivana iz Višnje i ona Zaharije Kopystenskoga<sup>42</sup>, koje su neodređene ukoliko se odnose na definiciju rečenoga jezika, a retoričke u književnoj strukturi cijeloga izlaganja.

Nije utvrđeno da li su unijati u prvoj polovini XVII. stoljeća u Rim donijeli neko od spomenutih djela, gramatike ili rječnike, niti je poznato da li su ova djela u rimskom ambijentu bila znana. Ipak, suprotno od onoga što misle Jagić<sup>43</sup> i Nimčuk<sup>44</sup>, čini se da nema sumnje da je *Gramatika* Smotryckoga Levakoviću bila nepoznata. Zapravo Ivan Paštrić, koji je Levakovića naslijedio u poslovima oko glagoljskih izdanja Propagande, koncem stoljeća kao o novitetu izvještava o postojanju rečene gramatike<sup>45</sup>. Osim toga, i unijatima je u Rimu, a ne samo Levakoviću, nedostajala prava filološko-jezikoslovna sprema. Zaista, Hamm<sup>46</sup> pokazuje nedosljednosti koje su se ostvarivale u Levakovićevim izdanjima putem kontaminacije, i to na planu tekstualnom i jezičnom, dviju tradicija liturgijske literature, hrvatske i ruske. Uspriko nedostatnoj filološkoj spremi, Rusini su iza sebe, u svojoj domovini, posjedovali već izvršen posao kodifikacije i standardizacije crkvenoslavenskog jezika, što je Hrvatima u Hrvatskoj nedostajalo; zato se njihovo »normiranje« nalagalo samo po sebi – pred očima odgovornih tijela u Rimu – također i izvan spomenutih političkih razloga. Nema sumnje da je u ukrajinskim gramatikama i rječnicima crkvenoslavenskog jezika u to vrijeme jezik onečišćen ukrajinizmima i tudicama, kao što nema sumnje da su biblijski (na primjer *Biblija* iz Ostroga) i liturgijski tekstovi »Rutenije« i Moskovije odražavali područnu tekstualnu tradiciju. Ali prije svega Rusini prvi to

russkij dialekt istolkovany, Vilno 1596; Leksikon slavenorosskij, Kiev 1627; v. A. Martel, *La langue...*, 83–85.

<sup>42</sup> A. Martel, op. cit., 72–76.

<sup>43</sup> Kod Jagića (*История славянской филологии* 39) radilo se samo o pretpostavci koja se temeljila na činjenici da je u vrijeme aktivnosti Unijata u Rimu gramatika Smotrickoga bila već štampana (i to prije više godina).

<sup>44</sup> V. V. Nimčuk u uvodu u fototipsko izdanje gramatike Smotrickoga (Kyjiv 1979, 108) bez dokaza tvrdi da je Levaković izdanje Brevijara iz 1648. priredio ispravljajući ga prema Gramatici Smotrickoga.

<sup>45</sup> I. Golub, op. cit., 384.

<sup>46</sup> J. Hamm, op. cit., 216 i sl.

nisu znali! Uz to je u njihovu korist išlo u to vrijeme prilično rašireno uvjerenje (koje je bilo djelomično i opravdano), i kod pravoslavnih i kod katolika o odanosti Rusa – Rusina tradiciji, koju su oni, navodno, još od najstarijih vremena bez promjena i inovacija održavali. Već smo naveli »ruski« odlomak o vjernosti Rusa, jedinih među svima Slavenima, nasljeđu »slavenskih pismena«. Po mišljenju Hosiusa, Rusi se u liturgiji služe »*ea dialecto... quam a maioribus suis traditam acceperunt*«, dijalektom koji čak ni svećenici ne razumiju potpuno<sup>47</sup>. Za Ivana Paštrića više nije bilo sumnje da je rusinski »*tra tutti dialetti illirici il più antico*«<sup>48</sup>, zbog onog jezičnog konzervativizma »*di Russia e di Moscovia*«, što ga je Paštrić, u sociološkom vidu, pripisivao »*al poco commercio*« ovih zemalja »*con altre nazioni e lingue*«<sup>49</sup>. Napokon je i M. Sović pisao, sada već u drugoj polovini XVIII. stoljeća, skupljajući misaono nasljeđe Hrvata rusinofilске orijentacije, koji su nastavljali Levakovičev i Paštričev rad: »*Russi enim quovis tempore sacros libros immutabiles religiose custodierunt*«. <sup>50</sup>

Unijati su, nasuprot Levakoviću i njegovim suradnicima, imali čvrst pojam o nedirljivosti jezika i teksta liturgijskih knjiga, a sve je to bilo praćeno neizraženom, ali bez sumnje uključenom u cjelokupnu njihovu djelatnost; sviješću o svetosti liturgijskog teksta. Ta svijest, naprotiv, kod Levakovića nije bila u istoj mjeri prisutna. On zapravo nije bio potpuno neosjetljiv s obzirom na pouzdanost koju tekstu daje njegova starina: tomu u prilog ide i njegovo zanimanje za pseudookriće Mrnavićevo, a uz to i briga koju je zajedno s drugim Hrvatima na jezičnom polju dijelio, da se čuva »*il parlare di S. Girolamo*«. No, Levaković se brinuo i o pitanju praktičke upotrebljivosti jezika, mijesajući pri tom različite i međusobno najčešće suprotne zahtjeve. Nasuprot tome, reforma liturgijskih knjiga, zbog poštovanja prema njima, nije mogla biti za unijate ništa drugo nego povratak na pretpostavljeni izvorni oblik koji je za njih mogao biti samo oblik ruske redakcije. I ovdje se ocrta još jedno osnovno razmimoilaženje, ovaj put u poredbi s Kožičić-Benjom, koji je također naumio liturgijskim knjigama, iskvarenima od upotrebe, vratiti originalnu čistoću, samo što je svoju reformu jezika zamislio tako da je igno-

<sup>47</sup> S. Hosius, *De sacro vernacule legendo*, v. *Opera omnia*, Venetiis 1573, f. 311<sup>r</sup>.

<sup>48</sup> O tome izvještava i I. Golub, *op. cit.*, 379.

<sup>49</sup> V. I. Milčetić, Matije Sovića predgovor »*Slavenskoj gramatici*«, *Starine JAZU XXXV*, 1916, 421.

<sup>50</sup> S. Graciotti, *La polemica ...* 159.

rirao tekstove, pa mu »izvornost« na koju se naumio vratiti, nije bila izvornost starih crkvenih tekstova, već izvornost jednoga prvotnog slavenskog jezika koji je Kožičić-Benja aprioristički i paradoksalno mislio raspoznati putem hrvatskoga govornog jezika svoga doba. Unijati su, dakle, bili jedini koji su nasuprot Levakoviću, koji je bio spreman na inovacije, ali koji ih se protiv svoje volje odrekao, i nasuprot Kožičić-Benji, zaokupljenom bizarnom idejom povratka starini izvan samoga teksta — što je zapravo bila samo maskirana inovacija — predlagali neku vrstu »restitucije« hrvatskoglagoljskog teksta prema uzoru rusinskih knjigā. Oni su to zagovarali u odlučnim terminima koje je karakterizirala s jedne strane pretpostavka da ove knjige pokazuju izvorni oblik liturgijskih slavenskih tekstova (bio je to filološki kriterij) i s druge strane uvjerenje o nepromjenjivosti liturgijskog teksta, shvaćenog kao kanonskoga i svetog teksta (bio je to teološki kriterij).

Možda je prilika da se primijeti kako je jezični izbor za Rusine bio jednostavniji nego za Hrvate. I jedni i drugi morali su birati između crkvenoslavenskog i narodnog jezika. Za Rusine je prihvaćanje staroslavenskoga bilo prirodno, jer je to za njih bio još jedini pravi književni jezik, ali to isto nije bilo prirodno za Hrvate, koji su već u prethodnom stoljeću na narodnom jeziku imali znatnu književnost. U »Ruteniji«, od druge polovice XVI. stoljeća, razlikovalo se jasno između visokog jezika (zbog toga i literarnog) — to je bio *slovenskij* — i jezika narodnog — to je bio *russkij*, *prostyj*, *opščij*, *opščenarodnyj*. Na narodnom se jeziku također piše, ali samo zato jer narod nije poznao *slovenskog*<sup>51</sup>. U Zizanijevoj su gramatici staroslavenske definicije objašnjene na ukrajinskom jeziku, a isto je i u njegovu Rječniku koji donosi jedno nasuprot drugomu *slovenskij* i *prostyj russkij dialekt*. Smotrycki opskrbljuje čitanje staroslavenskih tekstova prijevodima na ukrajinski<sup>52</sup>. U dvojezičnom rječniku Pamve Berynde lijevi je stupac ostavljen za *slovenskij*, a desni za *prostyj*. Na ovom drugom napisani su, počevši od Evanđelja iz Peresopniceva (1556-1560), evanđelja, katekizmi, životi svetaca...; ali pisci kao da se svaki put ispričavaju zato što upotrebljavaju narodni jezik. *Prostyj* je na taj način postao jezikom književnosti, ali u podređenom položaju i sa skromnim dometom, tako da nije mogao težiti za visinom službene literature, ni crkvene ni svjetovne. Isto se može reći za narodni jezik koji se upotrebljavao u svjetovnoj »literaturi« toga doba između Ukrajine i

<sup>51</sup> A. Martel, *La langue ...* 76-79 et passim.

<sup>52</sup> Cf. op. cit., 81-83, I. V. Jagić, *ISF*, 27-28.

<sup>53</sup> V. A. Martel, *La langue...* 105 i d.

Bjelorusije, kao jezik statuta, kronika i romana. Godine 1643. nalazimo prvu sistematizaciju narodnog rusinskog jezika u djelu Ivana Uževiča *Gramatyka Slovenskaja (Grammatica Sclavonica)*<sup>54</sup>. Jednostavan i gotovo obligatan izbor crkvenoslavenskog jezika od strane Rusina olakšao je Hrvatima zaposlenima u Propagandi zadatak da učine analogan izbor za svoja izdanja »svetih knjiga«, određujući u isto vrijeme kompetenciju slavenskoga narodnog jezika namijenjenog djelima religiozne pouke.

Smjer koji su uzele glagoljske liturgijske knjige u Rimu stvoren je, dakle, podudarnošću političkog plana rimske Propagande, koja je bila vrlo zainteresirana za Rusiju, i prestiža koji su Rusini, zbog svoje apostolske djelatnosti opravdano, a zbog svoje jezičnoknjiževne tradicije manje opravdano, uživali već od drugog desetljeća XVII. stoljeća. Ovo je poklapanje potaknulo dva mita: onaj o prvenstvu rusinske redakcije u liturgijskim knjigama – koji će i u Rimu i u Dalmaciji, preko Paštrića, Zmajevića, Karamana, Sovića, doprijeti sve do XIX. stoljeća – i onaj o prvenstvu ruskoga jezika među svima ostalim slavenskim govornim jezicima. Sve to, zapravo, nije bez veze s rimskim ambijentom i s idejama koje su u njem sazrele, kao što je to bila i smiona teorija Jurja Križanića, gojenca Propagande, koji prenosi na rusko tlo pravo prvorodstva crkvenoslavenskog jezika rusinske ili »ruske« redakcije (što je jedno te isto), i vjeruje da će se uz ruski oslonac – jezik, kultura, moć – moći ostvariti kraljevstvo Slavena pod političkom vlašću cara i duhovnom vlašću pape. U uvodu svog djela *Gramatično iskazanje ob ruskom jeziku*, u kojem se trudi da ostvari neki umjetan panslavenski jezik, koji on jednostavno zove »ruskim«, programatski postavlja Križanić znak jednakosti između »slavenskog« i »ruskog«: »*Jezik naš sej zovet se Slovinskim, gdi po pravde moral bi se zvat Ruskim*«. I nakon što je pisao o različitim varijantama slavenskih jezika i o različitim slavenskim narodima, tvrdi: »*Između vsich pak tich narodnich predilov najstarije, i ostalim vsim začalo jest ljudstvo i ime Rusko – tako da – ne Ruska otmina Slovinskije otmini plod, nego Slovinska, i Češka, i Leška otmina jesut Ruskoga jezika otrodki*«. <sup>55</sup> Ovo što Križanić govori o prednosti ruskog narodnog jezika nad svim slavenskim narodnim jezicima i o prednosti ruskog naroda nad svim slavenskim narodima, odražava panrusku verziju njegovog panslavizma, koja proizlazi iz političko-kulturnih stavova papinskog Rima (vidi npr. nadu da se Moskva uvuče u jedinstvenu antitursku kršćansku frontu), i još točnije iz stavova Propagande.

<sup>54</sup> Štampano u Kijevu 1970, red. I. K. Bilodid, i E. M. Kudryc'kyj.

<sup>55</sup> Usp. J. Križanić, *Gramatično iskazanje ob ruskom jeziku 1666*, red. Gerd Freidhof, Frankfurt a/M, reprint 1976, I, II. Za ovu perspektivu zanimljiv je Uvod (str. I–VI) i predgovor.



Ali uz ovu liniju idu također i tvrdnje pisca prve ruske gramatike *Grammatica Russica* s kraja XVII. stoljeća, tiskane u Oxfordu 1696. Autor te knjige H. W. Ludolf piše u predgovoru: »*Inter linguas diversarum dialectorum matres haud postremum locum sibi vindicat Slavonica, tam antiquitate, quam vulgato per plurimas gentes usu. Inter Slavonicae autem originis dialectos, Russica non tantum proxime ad fontem suum accedit, verum etiam per vastissimum terrarum tractum... se extendit*«. <sup>56</sup>

U ovom se stavu uvjerljivo potvrđuje i nova svijest o kulturnoj autonomiji Rusije, svijest koja potiče i prilike izvodi iz sve važnije uloge koju Rusija ima u Evropi. Dovoljno je sjetiti se duhovite izreke Lomonosova u predgovoru svoje *Grammatike*, gdje — ponavljajući izreku Karla V, prema kojoj bi s Bogom trebalo govoriti španjolski, s prijateljima francuski, s neprijateljima njemački, s damama talijanski, dodao da kad bi cesar Karlo V znao ruski, zaključio bi da bi sa svima trebalo govoriti ruski, jer da u sebi sadrži prednosti i mane svih rečenih jezika <sup>57</sup>.

Tu smo u ponešto drugoj fazi ideološke evolucije prema ranijem isticanju dostojanstva »ruske« redakcije crkvenoslavenskog prema ostalim paralelnim redakcijama. Za nas je dovoljno da smo prikazali kako je ova svijest najprije nastala u rimskom ambijentu posredstvom Rusina koji su studirali i radili u Rimu, sigurno na osnovi problema koji su bili pretresani i kritičkih pojmova koji su tada bili u opticaju u Rimu i u Italiji. Čak u odsutnosti svake doktrinalne formulacije sigurno je, da je baš rimski ambijent, s problemima koji su se u njemu osjećali i s linijama vjerske politike koje su se ondje slijedile, izgradio zajedno s unijatima Rusinima ono uvjerenje o »autentičnosti« crkvenoslavenskog jezika u ruskoj redakciji, koja se poslije nametnula i kod izbora jezika za hrvatska glagoljska izdanja.

Od druge polovine XVII. i kroz sva slijedeća stoljeća ovo je uvjerenje postajalo doktrinom (istinitom ili neistinitom, kakva je već znala biti), opće prihvaćenom i pomoću erudicije podržavanom od strane hrvatskih pristalica crkvenoslavenskog jezika, koji su bili u to vrijeme i jedini poznavaoци crkvenoslavenskog u Evropi, pa sve do poricanja ovih teorija od strane pravih filologa novoga kova kakvi su na prijelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće bili Dobrovský i Kopitar <sup>58</sup>. Kao što smo već vidjeli, s mlađim pitomcem Propagande, Jurjem Križanićem, koji je djelovao iz

<sup>56</sup> E. W. Ludolf, *Grammatica Russica*, Oxonii A. D. 1696, ed. B. O. Unbegaun, Oxford 1959, str. A.

<sup>57</sup> M. Lomonosov, *Rossijskaja grammatika*, Sanktpeterburg 1755, fototipsko izdanje Leipzig 1972, str. 6-7.

<sup>58</sup> O kritikama Dobrovskoga i o mišljenju Kopitarovu v. S. Gracioti, *La polemica...* 161-162.

među Rima i Rusije, podržavanje staroslavenskog jezika rusinske redakcije preobrazilo se u slavljenje ruskog, koji će poslije prihvatiti i drugi zapadni proučavatelji ruskog jezika, kao što je to bio Ludolf i kasnije drugi, kod kojih se ovdje nećemo zadržavati.

Pojava rusinskog unijatizma pridonosila je zapadnom utjecaju na rusinsku kulturu u XVII. stoljeću. Znakove za to nalazimo u ukrajinskom prostoru također kod nekatolika, jednako kao i kod katolika koji osobno nisu slijedili *iter romanum*. Izvjesnu su ulogu pri tome sigurno imala rimska izdanja koja su prodirala u Ukrajinu. Već su 1627. godine Rutski i Korsak povjerali svome predstavniku u Rimu novaku zadatak da se obavještava na čiji trošak bi se tu mogli tiskati »libri Ruthenici«<sup>59</sup>. Godine 1643. bilo je dopušteno M. Terleckom da u domovinu sa sobom ponese matrice »ilirskih« slova dobivenih iz tiskare Propagande, a sve to da bi se u Rusiji štampale »dobre« knjige. Kada Zaharij Kopystenski, koji je bio jedan od najborbenijih protivnika Unije, spominje *dialekt illiričeskij, sirěč slovenskij* i ujedno se prisjeća sv. Jeronima<sup>60</sup> kojemu pripisuje izum glagoljske azbuke, onda pokazuje i u prihvaćenoj terminologiji (*illiričeskij*), i u spominjanju sv. Jeronima da nije bio ravnodušan prema naukama koje su dolazile iz Rima. Napokon Uževič piše prvu gramatiku narodnog jezika na istom onom latinskom jeziku koji je bio jezik komunikacije u krakovskoj Akademiji gdje je studirao. Uževič jasno pokazuje svoje poznavanje poljske kulture i kada u svojoj gramatici uspoređuje ukrajinski i poljski jezik (*passim*), ili kada citira poljske stihove i spominje Kochanowskog<sup>61</sup>. Ali kada glagoljsko pismo naziva *character Heronymianus*<sup>62</sup> i kada navodi *pater noster* u hrvatskoj redakciji staroslavenskog i s uglatim pismom hrvatske glagoljice<sup>63</sup>, ili kada daje pregled *bosen'ske* azbuke<sup>64</sup>, to jest bosančice, onda pokazuje da je i za Rusine bila korisna jezikoslovna lekcija koju su naučili u Rimu.

<sup>59</sup> Monumenta II, op. cit., 53.

<sup>60</sup> A. Martel, La langue ... 75.

<sup>61</sup> Rkp. Arras fol. 83<sup>v</sup> u ediciji cit. Bilodid-Kudryckij.

<sup>62</sup> Rkp. Paris fol. 6<sup>v</sup>.

<sup>63</sup> Rkp. Arras fol. 14<sup>v</sup>-15<sup>r</sup>.

<sup>64</sup> Op. cit., fol 17<sup>r</sup>-17<sup>v</sup>.

## Sažetak

Kao što je poznato, Sveta kongregacija za širenje vjere (de Propaganda fide) postavila si je od svog početka cilj da u okviru vlastitih misionarskih planova opskrbi južnoslavenske zemlje liturgijskim knjigama i knjigama za vjersku pouku. Prethodno je međutim trebalo utvrditi lingvističku formulu takvih izdanja. Na području liturgijskih izdanja razlikujemo prvu i drugu fazu. U prvoj su hrvatski Propagandini suradnici prihvatili crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije. Kasnije je Levaković napustio hrvatsku redakciju i izabrao crkvenoslavenski rusinske redakcije. Za takav izbor bio je odlučujući utjecaj Rusina u Rimu. Ali dok se do tada, često i krivo, naglašavala uloga unijatskog biskupa Metodija Terleckog, nije se govorilo o utjecaju drugih Ukrajinaca, kao npr. oca Nikole Novaka, o kojemu govori ovaj članak. Koji su razlozi zbog kojih su Hrvati na kraju odustali od svoje vlastite redakcije i prihvatili rusinsku? I o tome se mnogo govorilo. Naposljetku se može reći da su osim prestiža, što su ga unijati zbog svoje »kompetentnosti« uživali na crkvenoslavenskom području, odlučujuće značenje imali politički razlozi, tj. priznanje Rima Rusinima za njihovo zalaganje i zbog prikladnosti redakcije njihovih liturgijskih knjiga, da se svi Istočni Slaveni, prije svega Rusi, privedu crkvenom jedinstvu, kao što se vidi iz dokumenata koji se ovdje navode. Veza Rusina s rimskim ambijentom bila je dvostruka: s jedne strane Ukrajinci su Rimu nametnuli alternativu izbora jezika u odnosu na prethodni, a s druge strane tek su u Rimu stekli uvjerenje o »pouzdanosti« crkvenoslavenskog ruske redakcije na njima prije nepoznat kritički način. Konačno je unijatski rusinski fenomen sâm po sebi pridonio, kao što je u članku u kratkim crtama pokazano, pozapadnjavanju rusinske kulture 17. st.

## Riassunto

IL RUOLO DEI RUTENI NELLE EDIZIONI SEICENTESCHE  
DEI LIBRI LITURGICI GLAGOLITICO-CROATI

Come è noto, sin dagli inizi della sua esistenza la Sacra Congregazione di Propaganda Fide si propose di fornire ai Paesi della Slavia del Sud, nell'ambito dei propri piani missionari, libri di carattere liturgico e di istruzione religiosa. Un problema preliminare fu allora di stabilire la formula linguistica di tali edizioni. Nel campo delle edizioni liturgiche distinguiamo una prima e una seconda fase. Nella prima i collaboratori croati di Propaganda Fide adottarono lo slavo ecclesiastico di redazione croata. Più tardi Levaković finì per abbandonare il glagolitico croato e scegliere lo slavo ecclesiastico di redazione rutena. Su tale scelta fu determinante l'influsso dei Ruteni presenti a Roma. Ma mentre si è sinora molto insistito, spesso a torto, sul ruolo del vescovo uniato Metodjo Terlecki, non si è parlato invece dell'influenza di altri Ucraini, come Padre Nicola Novak, sui quali si sofferma il presente articolo. Quali sono le ragioni per le quali i Croati rinunziarono infine alla propria tradizione e accettarono la lezione dei Ruteni? Anche di questo si è molto parlato. In definitiva si può dire che oltre al prestigio di cui godeva la «competenza» degli Uniati in campo slavo-ecclesiastico, dovettero avere valore determinante ragioni di carattere politico, vale a dire il riconoscimento di Roma, come appare dai documenti che qui si adducono, della maggiore attitudine dei Ruteni e della redazione rutena dei libri liturgici a riportare tutti gli Slavi orientali, innanzi tutto i Russi, all'unità della Chiesa. Bivalente fu il rapporto dei Ruteni con l'ambiente romano: da una parte gli Ucraini impongono a Roma una scelta linguistica alternativa rispetto alla precedente; d'altra parte solo a Roma essi acquisirono quella convinzione della «autorevolezza» dello slavo ecclesiastico di redazione russa in termini critici prima a loro sconosciuti. Infine il fenomeno dell'uniatismo ruteno contribuì, come si mostra per rapidi accenni nell'articolo, a sua volta alla occidentalizzazione della cultura rutena del Seicento.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 18. svibnja 1982.

Autor: *Emanuela Sgambati*,

*Istituto di Glottologia e Linguistica Generale, Macerata*